

Zbornik radova sa Znanstvenog skupa

MATIJA DIVKOVIĆ I KULTURA PISANE RIJEČI

ZNANSTVENI SKUP
Matija Divković i kultura pisane riječi

400. obljetnica tiskanja
Nauka krstjanskoga / Sto čudesa,
prve tiskane knjige na narodnom
jeziku u Bosni i Hercegovini (1611-2011)
Sarajevo, 14. i 15. listopada 2011.

NAKLADNICI
Franjevačka teologija Sarajevo
Kulturno-povijesni institut Bosne Srebrene

ZA NAKLADNIKE
Vili Radman i Marko Karamatić

UREDNIK
Marko Karamatić

ORGANIZACIJSKI ODBOR SKUPA I UREĐIVAČKO VIJEĆE ZBORNIKA
Mile Babić, Ivan Bubalo, Petar Jeleč, Marko Karamatić,
Ivo Marković, Vili Radman, Ivan Šarčević

RECENZENTI
Ivan Bubalo
Lahorka Plejić Poje

KIP NA NASLOVOJ STRANICI I PREGRADNIM LISTOVIMA
Matija Divković s knjigom
Zdenko Grgić – ZBIRKA ŽERAVAC

GRAFIČKO OBLIKOKOVANJE I NASLOVNICA
Branko R. Ilić

TISAK
»Grafotisak« - Grude

Zbornik radova sa Znanstvenog skupa

MATIJA DIVKOVIĆ I KULTURA PISANE RIJEČI

Sarajevo 2014.

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

KAZALO

Marko Karamatić:	Uz obljetnicu Divkovićeve <i>Nauka krstjanskoga i Sto čudesa</i> _____	7
I.		
Iva Beljan:	Periodizacija književnosti franjevaca Bosne Srebrene. Matija Divković kao paradigma _____	19
Amir Kapetanović:	Hrvatska srednjovjekovna književno-jezična tradicija i Divkovićevi stihovi _____	61
Dunja Fališevac – Dolores Grmača:	Divkovićev <i>Život svete Katarine</i> _____	79
Mateo Žagar:	Bosančica Divkovićevih izdanja između ustava, minuskule i brzopisa _____	147
Ivo Pranjković:	Iz Divkovićeve sintakse _____	173
Marijana Horvat – Sanja Perić Gavrančić:	O stilu i jeziku Divkovićeve djela <i>Sto čudesa</i> _____	185
Pavao Knezović:	Percepcija antike kod Matije Divkovića _____	203
Ivana Lovrić Jović:	Fonološka prilagodba vlastitih imena u Divkovićevim djelima <i>Sto čudesa</i> i <i>Nauk krstjanski za narod slovinski</i> _____	233

Lejla Nakaš:	Suodnosi literarnojezičkih tradicija Hrvata i Bošnjaka u 16. i 17. stoljeću	249
Ena Begović–Sokolija:	Pamćenje Divkovića u savremenoj bosanskohercegovačkoj i hrvatskoj književnosti	267
Dževad Karahasan:	Divković u kontekstu suvremenog mu teatra	283
Lucija Krešić:	Recepcija i percepcija <i>knjige i povijesti knjige</i>	295
Slavko Harni:	Venecija u hrvatskoj tiskarskoj topografiji Divkovićeve doba	309
Vesela Tutavac:	Matija Divković u njemačkom kulturnom i jezičnom prostoru	357

II.

Luka Markešić:	Teološki sadržaj i značenje <i>Nauka krstjanskoga</i>	371
Mile Babić:	Divković kao kršćanski reformator	391
Ivan Šarčević:	Divković u doba katekizama	427
Ivo Marković:	Utjecaj fra Matije Divkovića na homiletičku prepoznatljivost bosanskih franjevacu	445
Andrija Zirdum:	Pisani i tiskani izvori o Bosni Srebrenoj u vrijeme Matije Divkovića 1563-1631.	461
Literatura o Matiji Divkoviću		481
Autori priloga u Zborniku		523

BOSANČICA DIVKOVIĆEVIH IZDANJA IZMEĐU USTAVA, MINUSKULE I BRZOPISA

Mateo Žagar

Kao što je poznato, pismo Divkovićevih izdanja, tako i velikoga *Nauka krstjanskoga* (VNK), otisnutoga u Veneciji 1611. g, višestruko stoji na razmeđu: uzusa ustavne, minuskulne i brzopisne ćirilice,¹ ali i između

¹ Kao polove, unutar idealne funkcionalne podjele pisma (utemeljene zapravo još u grčkoj i latinskoj paleografiji), uzimamo ustav i brzopis. Najsvečanijoj funkciji tekstova pripadao bi – ustav, kojeg obilježuje pomna izvedba – iskazana preglednošću ispisanih slova, međusobno jasno razdvojenih, okomito ispisanih, s dominantnim poštivanjem dvolinijskoga ustroja, koji tek povremeno probijaju dijelovi nekih slova (donju liniju probijaju još u grčkoj uncijali slova Δ, ρ, ογ· a u ćirilickom ustavu i З, Ш, Ц, Ћ); najčešće služi za pisanje liturgijskih tekstova. Takvim su tipom pisma napisani brojni bosanski liturgijski kodeksi. Brzopis je pak namijenjen ponajprije za tekstove sasvim suprotne funkcije, za one koji takvu funkciju ne moraju iskazivati (npr. poslovni i pravni zapisi), koji zapravo i nisu namijenjeni učestalom (glasnom) čitanju, gdje je važnije postizati adekvatnu brzinu pisanja, i pritom do maksimuma iskoristiti mogućnosti koje temeljni nacrt pisma nudi. Brzopis prihvaća, ali i dalje razvija, promjene u koordinaciji slova, trpi i brojne daljnje promjene slovnih oblika. Između tih krajnjih točaka, ustava i brzopisa, nalazi se minuskula – opuštenije pismo od ustava, koje je probilo dvolinijski ustroj redaka u četverolinijski, i izmijenilo oblike nekih slova kako bi se koordinacija pri pisanju jednostavnije provodila, upravo prilično za pisanje vladarskih isprava. Minuskula je u tom smislu u zapadnoj ćirilici prethodila, također četverolinijskom, brzopisu koji se u Bosni počeo stvarati u XVI. st, a razvila se dakako prema ustavu. Razlika između ustava i minuskule više je strukturne prirode, dok je razlika između minuskule i brzopisa ponajprije u stilu pisanja, umnogome s obzirom na osobni rukopis pisara. Odnos između ta dva tipa zapadnoćirilickoga pisma dinamične je prirode: srednjovjekovni se zapadnoćirilicki zapisi, po svojoj labavoj standardizaciji, mogu procjenjivati s obzirom na karakterističan omjer “minuskulnosti” i “kurzivnosti”. Neki su bliže ustavu, a za neke bismo na prvi pogled rekli da je brzopisno/kurzivno (ponajviše po stilu izvođenja slovnih linija, osobito onih “slabih”, koje se pružaju izvan glavnoga

uzusa staroslavenske i zapadne (latiničke) grafije i ortografije, između oslanjanja na fonologiju onodobnih bosanskih govora i na naslijeđenu staroslavensku praksu itd. Isto tako, Divkovićev VNK stoji i na razmeđu povišenoga i pučkoga, između rukopisa i nove tehnologije, još uvijek između srednjega vijeka i novovjekovlja, doslovce na rubu zapadne i istočne Europe, u kontekstu između latinske i crkvenoslavenske tradicije u koji se uglavljuje književnojezični izraz utemeljen na narodnome idiomu.²

Poredbena paleografska metoda kojom se u ovom radu koristimo izrasla je na suvremenim grafolingvističkim konceptima, prema kojima se pisani materijal (izvorno rukopisni, a zatim pretočen u tisk) motri kao rezultat višestruko složenoga procesa pisanja, a ne tek kao niz zabilježenih slova. Za procjenu samosvojnosti Divkovićeve projekta, njegove usklađenosti s naslijeđenim ćiriličkim/bosaničkim uzorima (uz reflekske stare glagoljičke tradicije) i odabranim latiničkim osloncima, bilo je u prvom redu zanimljivo sagledati linijsku organizaciju redaka, ali i grafematički okvir (pitanje grafemskoga i slovnog inventara) te neke grafetičke razine koje najbolje upućuju na kontekst nastanka Divkovićeve VNK (razdvajanje riječi i razgođivanje teksta uz pomoć majuskula i interpunkcije).

Pismo VNK danas se u širim krugovima doživljuje kao “školski primjer” bosanice (ponajprije zbog svoje čitljivosti i dostupnosti), iako se razvoj tako nazvanog tipa ćiriličkog pisma ponajprije provodio u rukopisnim tekstovima, i to kroz karakterističan brzopis. Prema onim autorima koji bosanicom nazivaju samo brzopis izveden iz bosanske minuskule, Divkovićevo pismo ne bi trebalo zvati takvim imenom. Već i na prvi pogled pismo VNK odražava standarde svećanih knjiga – s jasno

redačkoga polja). Činjenica pak da slova, unatoč lakoći zapisa (gdje se više ne razlikuju deblje od tankih linija, gdje oštro zarezano pero lagano slijedi po pergamentu i izbjegava pisanje uglova), čuvaju dobro svoju “zatvorenost”, da nisu spojena (iako su koordinirana), daje argument tvrdnji da su svi sačuvani srednjovjekovni ćirilički zapisi – minuskulni. Takvom odlukom, da sve takve tekstove imenujemo jednako, urušavamo mogućnost da izdvojimo u posebnu skupinu one zapise koji u sebi nemaju ništa kurzivno. Pri konačnom prosuđivanju valja imati na umu da svako pismo zahtijeva svoju tipologizaciju i karakterizaciju, no uvijek vodeći računa o funkciji pismovnoga tipa, slovnoj koordinaciji, linijskome ustroju, duktusu (izvođenju slovnih linija), stupnju standardizacije.

² Veličina koja se spominje u nadimcima obaju izdanja ne odnosi se na broj stranica, nego na format knjiga.

odvojenim i uspravno smještenim slovima, bez autentičnih naznaka koordinacije, ne bitno većima nego u srednjovjekovnim liturgijskim ćiriličkim tekstovima).³ Ipak, pismo Divkovićeve izdanja ni u kom slučaju nije klasični ustavni tip ćirilice, dakako nije niti brzopisni, ali ni posve minuskulni. Kao što smo istaknuli, njegova klasifikacija zapravo izmiče uobičajenim podjelama građenima na rukopisnom korpusu, i to u okvirima srednjovjekovne grčke i latinske paleografije. Najvažnije je istaknuti da je Divkovićevo pismo - pismo s ustavnom (uncijalnom) funkcijom, ali i s brojnim naslijeđenim osobinama minuskulnoga tipu pisma, koje je prepletalo ustavne i brzopisne osobine: neka su slova jasno i dosljedno probijena u četverolinijski sustav, njihovi oblici su pojednostavljeni i prilagođeni jednostavnijem smještaju među definirane linije. Slova polja nisu bitno promijenjena u odnosu na uncijalu (kao što je to slučaj u latiničkim minuskulama, pa i u hrvatskoj glagoljici), slova su uspravna i prilično razdvojena, tek su neka minuskulnoga poddijetla, tek ograničen broj slova probija glavne linije retka. Stoga ne možemo govoriti ni o punoj minuskulnosti. Držimo li se strukturalnih i funkcionalnih kriterija, pismo Divkovićeve izdanja nije minuskulno, jer se tragovi koordinacije prepoznaju samo kao uključivanje izoliranih izmijenjenih slova (prema uzoru iz brzopisa), a ne kao dosljedno koordiniran niz slova u recima. Najbolje je stoga određenje da je u strukturalnom smislu posrijedi “ustavizirana minuskula”.⁴ Upravo se ovdje najbolje vidi kako je apliciranje terminologije i klasifikacije iz drugih paleografija (grčke, latinske) vrlo ograničenih mogućnosti.⁵

Minuskulizacija je dakle – u povijesti europske pismenosti (utemeljenoj na tradiciji grčkoga pisma) - proces promjene smještaja slova u linijskom ustroju, kao i promjene njihova oblika, vezan za pojedine pismovnokulturne sredine, ponajviše uz vladarske kancelarije, koje su

³ Uvrštavanje nekih slova ovjerenih u starijoj minuskuli, koja su doista nastala primjenom koordinacije slova, samo po sebi ne znači da je i cjelokupno pismo minuskulno. Budući da je riječ o tiskanom tekstu, jedino nam preostaje da procijenimo cjelokupan linijski ustroj.

⁴ Termin poluustav zauzet je u paleografiji za “olabavljenu” strogošću načela ustavnosti, ponajviše u srednjovjekovnom, dakle rukopisnom, korpusu.

⁵ U grčkoj paleografiji minuskula je izvedena naknadno, i to u bizantsko doba, uzajamnim djelovanjem uncijale i brzopisa. U zapadnoj ćirilici stanje je slično onome na latiničkom polu: iz ustava se razvijala minuskula, a tek iz nje – brzopis.

raspoložuci autoritetom – razmjerno brzo širile svoje utjecaje kanoniziranjem promjena do kojih je dovelo nastojanje za brzim pisanjem – prostorom kuda je vlast sezala i kamo je stremila. Dobro je poznato kako se upravo na prostoru današnje Bosne, Hercegovine i južne Hrvatske od XIV. st. razvijao poseban – minuskulni (kancelarijski) tip ćirilickog pisanja (neki autori dijele ga u dvije inačice: klasičnu i bosansku), kojeg nisu samo oblikovali pragmatični uvjeti u kojima se razvilo (potreba za ekonomičnijim pisanjem), znatna sloboda u gospodarenju slovnih linija (razlikovanje ujednačenijeg središnjeg polja u retku pa i u pojedinačnim slovima, te “viška” linija koje pridonose distinkciji slova u retku), pa stoga i pojednostavljivanje slovnih oblika, nego i posebna cjelokupna, višestoljetna, kulturnopovijesna pozicija: izvrnutost utjecanjima glagoljičkoga i latiničkoga pisanja, te sociografska konfesionalna i znatnim dijelom kulturološka distanciranost od kontaktne srpske pismenosti. Takvo posebno minuskulno pismo, kao i brzopis iz njega u XVI. st. izveden, u znatnom se dijelu paleografske literature nazivlje bosanicom/bosanćicom. U drugim pak naslovima taj se naziv često sužava samo na brzopis – izveden iz bosanske minuskule (XVI-XIX. st).⁶

Kako god ograničili taj naziv, posebnost uporabe ćirilice u Bosni svodi se i na karakterističnu promjenu slovnih oblika zbog minuskulizacije, ali i na velik utjecaj na grafematičkim i grafetičkim razinama, koji je izvršilo kontaktno latinsko pismo (redukcija nadrednih znakova, dobro razdvajanje riječi, digrafska struktura nekih grafema /lj, nj/, sve bogatija uporaba majuskula, razvoj interpunkcije...), kao i glagoljičko (pisanje đerava, izbjegavanje pisanja ligaturnih *ja* i *je*, opće reduciranje nefunkcionalnih slova, pisanje monografskoga u /ligaturnoga podrijetla/...).

Naravno je da su i susjedne sredine komunicirale: od spomenutih promjena mnoge su prisutne i u srpskoj klasičnoj minuskuli (npr. položeno *b*: **Ɱ**, kvadratično *v*: **Ɱ**, *č* u obliku latiničkoga *v*: **Ɱ**, itd), osobito u dokumentima u kojima je srpska administracija komunicirala s

⁶ Nerijetko se dakle pod bosanicom podrazumijeva i čitava zapadna ćirilicka produkcija u punom vremenskom protegu od XI. do XIX. st, na svim razinama (no u različitoj mjeri) različita od susjedne “istočne” ćirilice – srpske, bugarske i makedonske. U novovjekovnoj se bosanici, tiskanoj i minuskulnoj/brzopisnoj, odražava kontinuitet pismovnih osobina još od prvih ćirilickih, rukopisnih i epigrafskih spomenika, pa preko srednjovjekovnih liturgijskih tekstova Crkve bosanske pisanih ustavom, i vladarskih zapisa pisanih minuskulom, od kojih su već neki imali jasne brzopisne osobine.

dubrovačkom upravom. Pažljiva istraživanja kontinuiteta tih promjena mogu dalje pripomoći istraživanju smjerova njihova širenja; za neke se brzopisne promjene u hrvatskoj ćirilici ističe da su prispjele iz srpskih tekstova pisanih klasičnom minuskulom u XIV. st. Novija istraživanja ističu da je vjerojatniji prostor nastanka te minuskule neki zapadniji prostor, gdje je bio moguć jak latinički utjecaj. Zato se pomišljalo na Duklju ili Hum. Oblikovanje bi se bilo dovršilo u Dubrovniku, a iz njega utjecaji bi krenuli prema Srbiji, Humu i Bosni. (Nakaš 2010: 20)

Premda je Divkovićeve bosančica postala reprezentativan model bosanske ćirilice, o njoj se nije mnogo pisalo. Za VNK Petar Đorđić u svojoj višestruko ambicioznoj monografiji piše tek kako je pisan “naročito kombinovanom i stilizovanom grafijom” (1987: 192). Kao slova izrazito brzopisnoga (dakle karakterističnoga) oblika navodi tek *b*, *v*, *d*, i *č* (usp. tablicu na str. X), dok takvima ne procjenjuje, inače također za bosančicu karakteristična, *a* i *t*. Za slovo *a* (Ⓐ) – to je posve neopravdano reći, jer ono stoji s podignutim slovnim okom unutar glavnoga polja u retku. A što se slova *t* tiče – Đorđićeva tvrdnja tek je djelimice točna: brzopisni oblik pojavljuje se u VNK, ali samo na početnim pozicijama, kao inicijal (Ⓜ). Herta Kuna nije posebno raspravljala o karakteru Divkovićeve pisma, ali je naglasila nekoliko rečenica, vrlo važnih za razumijevanje Divkovićeve projekta: tvrdila je kako je on dobro morao poznavati dubrovačku ćiriličku pismenost (pa se pokazalo da se i okoristio Vetranovićevim *Posvetilištem Abramovim*, a i *Prikazanje Svete Katarine* zacijelo je dubrovačkoga predložka), te kako je u Sarajevu, dok je priređivao predložak za tiskanje, bio u intenzivnim kontaktima s dubrovačkim trgovcima u Latinluku, koji su mu mogli pribavljati knjige koje bi mu mogle poslužiti kao uzor. Upozorila je i kako Divkovićevo djelo (baš kao u Hrvatskoj i Kašićevo i Levakovićevo) treba motriti u kontekstu politike Rimske kurije u tom posttridentskom razdoblju (1982). Na mogućnost uvažavanja uzora iz dubrovačke pismenosti upozorio je bio i Milivoje Minović (1982). Naposljetku, smjer utjecanja iz Dubrovnika prema unutrašnjosti bio je uobičajen smjer širenja kulturnih silnica s obale prema zaleđu, usporedo s pronosjenjem robe na trgovačkim putovima. Tako je bilo i sa širenjem karakteristične minuskule s područja Dubrovnika i Huma prema središtu bosanskoga kraljevstva u srednjem vijeku.

Nakon upućivanja u metodologiju opisa i osnovne procese razvoja zapadnog ćiriličkog pisma valjalo je nastaviti potragu za Divkovićeve

uzorima. Pristupili smo tomu poslu deduktivno, polazeći od vjerojatnosti kontakata. Prvo smo posegnuli za prethodnim hrvatskim tiskanim ćirilčkim izdanjima, a kada smo procijenili da smo na dobru tragu (prepoznajući najveće sličnosti s dubrovačkim izdanjima), proveli smo usporedbu i s rukopisnim dubrovačkim tekstovima pisanim minuskulom. Sve smo to naposljetku razmotrili u bosanskom kontekstu.

Golem zadatak koji je Divković uspio obaviti, da priredi za tiskanje nova slova (danas bismo rekli “font”) koja će biti bitno različita od pisma knjiga Istočne Crkve, i sukladna minuskulnoj tradiciji Bosne, ali i Dalmacije i Dubrovnika, počivao je na karakterističnom odabiru posebnih proporcija slova, slovni oblika, slovna inventara i ortografije. Uporište za to morali su mu biti poznati mu slični tekstovi, namijenjeni u uporabi iste Crkve, pisani istim – štokavskim jezikom (i to ijekavštinom), tek blago dijalektalno različiti, otisnuti u prethodnom XVI. stoljeću. Da bismo to procijenili, zagledali smo u ta starija izdanja: usporedili smo prvo koncepciju u velikom Divkovićevu *Nauku* s prethodnim, zasigurno Divkoviću poznatim hrvatskim ćirilčkim izdanjima – obama tiskanima 1583. godine: *Summom nauka krstjanskoga* Šime Budinića (otisnutom u Rimu) te dubrovačkoga *Nauka krstjanskoga*, otisnutoga u Veneciji. Očigledan konceptualni raskorak u rješenjima (Budinićeva se *Summa* pokazala puno bliskijom istočnoslavenskoj praksi, a i u *Nauku* iz 1583. zapazili smo podosta rješenja bliskih uporabi u knjigama čvršće staroslavenske tradicije) naveo nas je da potragu proširimo dalje, sve do hrvatskoga ćirilčkog prvotiska, dubrovačkoga *Ofičja/Molitvenika* iz 1512. g, odnosno njegova drugog izdanja iz 1571. g. (oba su otisnuta u Veneciji) – otisnutog slovima različitima od onih u prvom izdanju.

I na prvi je pogled posve očigledno da iz daljnje potrage za uzorom treba posve isključiti Budinićev *Nauk*. Grafija ovog rimskog izdanja, koje je organizirano u okviru velikoga jezuitskog projekta orijentacije prema Balkanu, slijedi uzuse knjiga Istočne crkve (po proporcijama i obliku slova, njihovu inventaru dijakritičkih znakova, interpunkciji...). Drugim riječima – pismo Budinićeva izdanja nipošto nije bosančica, ondje dakle izravno ne zatječemo nikakve utjecaje karakterističnog brzopisnog pisanja. S druge strane, sličnosti u izgledu i organizaciji velikog Divkovićeva NK s dubrovačkim *Naukom* (DbrN) iz 1583, također otisnutim u Veneciji, već nisu zanemarive (usp. tablicu na str. X). Osim što je očigledan posvemašnji nedostatak, za knjige Istočne crkve vrlo

karakterističnoga, niza dijakritičkih znakova, proporcije slova izrazito su kvadratične (što može upućivati na proporcije bosančice, a zacijelo posredno i na utjecaj epigrafskog tipa bosanske ćirilice), slovni je inventar znatno reduciran odnosno funkcionalniji, prikladan govornome izričaju: za razliku od Budinićeve *Summe*, naprimjer, ovdje se uopće ne pišu *iže* (i), *ipsilon* (ϑ), *jery* (Ѡ), pa ni *jat* (Ѣ), a uporaba slova *jer* (к), *ja* (Ѧ), *je* (Ѥ), *ju* (ю) doživjela je mnoge promjene.⁷ S druge strane – slovo se *đerv* (Ѧ) u DbrN piše za nekoliko fonema /đ, ć, j/, kao i u Divkovićevu, dok Budinićev *Nauk đerv* uopće ne poznaje (čime se najizrazitije iskazuje njegova bliskost istočnoj praksi). Po grafijskome inventaru DbrN, vidjet ćemo, vrlo je sličan Divkovićevu. Suprotno pak Divkovićevoj praksi, u dubrovačkom *Nauku* nalazimo ipak učestaliju uporabu digrafa *je* (Divković gotovo isključivo bilježi kombinaciju *ie*) i *ja* (Divković: *ia*), no takvi inventarni detalji ne utječu na osnovni dojam izrazite sličnosti pisma. Karakteristična sličnost u grafomorfologiji slova, kako priložena tablica dokumentira, očigledna je tek u primjerima slova *đerv* (Divkovićev Ѧ : DbrN Ѧ) i *črv* (ϑ : ϑ).

Pošto smo procijenili usporedbu s dubrovačkom tipografskom praksom – plodonosnom, u potrazi za tipografskim kontekstom krenuli smo malo dublje u prošlost, gotovo stotinu godina prije Divkovićeve VNK – sve do hrvatskoga ćiriličkoga prvotiska – dubrovačkoga *Ofičja s molitvama Bogorodici*, otisnutoga također u Veneciji 1512. g. Već i na prvi pogled očigledna je velika sličnost slova: *a* (s podignutim “trbuhom”, Divkovićev *Nauk* Ѧ: *Ofičje* Ѧ), *b* (Ѧ : Ѧ), *v* (Ѧ: Ѧ), *ž* (Ѧ : Ѧ), *č* (ϑ : ϑ). Među Divkovićevim majuskulama (velikim slovima) nalazimo i jednu brzopisno motiviranu: Ѧ koju nismo zatekli među uobičajenim “malim” slovima. U *Oficiju* oblik je isti, samo je uporaba različita, nalazi se ondje među “malim” slovima. Dodamo li ovome i uporabu *đerva*, najkarakterističnijeg slova za hrvatsku ćirilicu u široku vremenskom i prostornom rasponu (uključenog u hrvatskim ćiriličkim tekstovima pod utjecajem glagoljičkih tekstova), dobit ćemo zamjetan popis sličnosti između grafičkih postava uspoređivanih knjiga.

⁷ U DbrN (1583) *jer* (к) se nešto rjeđe koristi nego u Budinića, slovo Ѧ se uopće ne piše, slovo Ѥ vrlo se često zamjenjuje digrafom ѤѤ, a ю se ne piše za glasovnu skupinu /ju/ - kako bi bilo uobičajeno, nego za skupinu /jo/. U DivkN (1611) uklanjanje tih slova koja nisu neophodna nastavilo se: ne samo da se ne piše Ѧ, nego ni Ѥ ni ю. Posve je prevladalo kombiniranje slova *i* s drugim vokalom.

Nije, nadalje, zanimljivo samo ono što oba predložka imaju zajedničko, nego i ono što – nemaju. Kao ni u dubrovačkom *Nauku* (1583) ne pišu se ni u *Ofičju*: iže (i), *ipsilon* (ϣ), *jery* (Ѡ), a *jat* (Ѣ) se pojavljuje razmjerno rijetko (za skupinu /ja/). Njihova je redukcija svakako plod utjecaja prakse u brzopisnim tekstovima svakodnevnog funkcionalnosti (pisanima narodnim jezikom), ne samih pismovnih formi, nego – inventarne koncepcije koja je funkcionalnija u tekstovima koji se oslanjaju na govorne idiome. Za razliku od stanja u Divkovićevom VNK gdje se posve reducirala uporaba ligaturnih *ja* (Ѡ), *je* (Ѣ) i *ju* (ѣ), a gotovo posve i uporaba *jera* (к),⁸ u *Ofičju* iz 1512. stanje je konzervativnije: pronaći ćemo, doduše rijetko, i ligaturno *ja* (Ѡ) – i to u posebnu obliku, s vrlo kratkom okomitom linijom u lijevom dijelu digrafa, nešto češće uobičajeno *je* i *ju*. U odnosu prema *Ofičju* – Divković je u svom *Nauku* u reduciranju tih slova ligaturne strukture i u jednostavnijoj projekciji odnosa grafem-fonem (pri čemu je slovo i afirmirao i kao znak za glas /i/) otišao znatno dalje razvijajući svoj ambiciozan projekt tiskanja knjiga narodnim jezikom. Takvim interveniranjem u tradicijske postavke domaćega ćiriličkog tiska Divković je zasigurno učvrstio distanciranje grafičkog postava bosanske ćiriličke knjige od onoga u knjigama Istočne crkve.

Naposljetku, pošto smo ustvrdili veću bliskost grafijskih rješenja VNK s dubrovačkim *Ofičjem*, preostalo je pogledati kako je uređeno njegovo, gotovo šezdeset godina naknadno otisnuto, drugo izdanje, iz 1571. g. Kao što je poznato, to je drugo izdanje objavljeno u Veneciji različitim slovima nego prvo. Razlike se, međutim, među tim dvama izdanjima ne svode toliko na oblike slova (usp. tablicu na str. X),⁹ koliko na cjelokupan vizualni dojam koji odražava različit odnos prema redačkom ustroju (stupnju minuskulizacije),¹⁰ te na inventar i učestalost upisivanja

⁸ Umjesto *jera* na kraju riječi iza suglasnika u Divkovićevu VNK upisuje se apostrof. Običaj je to vrlo sličan u istodobnim glagoljičkim izdanjima.

⁹ U oba je izdanja stupanj kvadratičnosti vrlo sličan. Među slovnim oblicima gotovo da nema razlike (slovo *o*, u prvom izdanju, ima zadebljanja s gornje i donje strane: ◊), tek ponešto u proporcijama (*z*, *k*, *r*), čemu ne pridajemo posebnu težinu.

¹⁰ U prvom izdanju (1512) na četverolinijski ustroj upućuje tek dva slova, koje probijaju dvolinijsku shemu, i to s donje strane: ѕ i ѡ. U drugom izdanju (1571) čak ni ona nisu dosljedno tako postavljena. Slovni niz jedino povremeno dinamizira, i to u oba izdanja, osim povremenih majuskula (velikih slova), natpisano *d* u kratici *od(b)* (I. ѡ : II. ѡ) ili *g(ospo)d(i)nb* (I. ѡ : II. ѡ). Broj dijakritičkih znakova (kontrakcija i apostrofa) sveden je na minimum. Za razliku od knjiga pisanih (i/ili otisnutih)

jedne od inačica slova za jedan grafem.¹¹ Drugo je izdanje, dakle ono koje četrdesetak godina prethodi bosanskom prvotisku, provelo daljnju “ustavizaciju” (pa čak i onih oblika koji su u ćirilici bili minuskulizirani: *d, r, c, đerv*, ligaturno *u...*). Iako Divković u svojoj organizaciji pisma slijedi dubrovačke uzore u odabiru ovakvog tipa svečanog pisma, s jasno odijeljenim i uspravnim slovima, spomenutu daljnju uncijalizaciju nije provodio. U VNK iznad gornje se linije natpisuju razmjerno česta slova: ligaturno *u*, *đerv*, a ispod donje potpisuju se: *r, c, ĉ*, pa konačan dojam ipak nije da se radi o pravom uncijalnom pismu (kao u prvom i drugom izdanju dubrovačkih *Ofičja*). Za razliku od dubrovačkih izdanja, u Divkovićevima nema natpisivanja slova *d* ponad kratica, ali se zato vrlo često ponad retka upisuje apostrof, koji (uglavnom po glagoljskoj tradiciji) stoji na mjestu jera, najčešće na kraju riječi iza suglasnika. Po obliku minuskulna (brzopisnoga podrijetla), osim *u* i *đerva*, jesu: *a, b, v, d* (u dubrovačkim izdanjima nije zasvjedočeno), *ž*. Divković odabrana rješenja (koja su se u dubrovačkim izdanjima izmjenjivala s alternativnim – izvorno uncijalnim varijantama) provodi dosljedno: za glas /b/ piše se isključivo **Ɑ**, za /v/ piše se samo minuskulno **Ɱ**, za /d/ - **Ɱ**. Nadalje, za razliku od dubrovačkih izdanja, ovdje nema ni digrafa (ligatura): *ja* i *je*, upravo sukladno staroj tradiciji hrvatske (zapadne) ćirilice koja je time iskazivala glagoljsku podlogu (jer u glagoljici tih slova nije bilo). Nema međutim ni staroga *jata* (na njegovu se mjestu za sekvencu /je/ije/ najčešće pišu *ie*, katkada pak *i*, a za sekvencu /ja/ piše se kombinacija *ia*, ili se

srpskom ćirilicom u približno istom vremenu, očigledna je vrlo snažna “uncijalizacija/ustavizacija”, svojevrsan “retrogradan” proces koji se i mogao provesti zapravo samo u tisku, koji više ne podliježe izravno zakonitostima slovnoga koordiniranja.

¹¹ U prvome izdanju pojavljuju se dva oblika slova *b* – minuskulni (položeni) **Ɱ** i izvorno majuskulni **Ɱ**. Majuskulni se nešto češće upisuje. U drugome izdanju samo se upisuje minuskulna inačica (što ometa jednostavno tumačenje “uncijalizacije”). U prvome izdanju također supostoji majuskulni *k* (**Ɱ**) s minuskulnim (no posve rijetko uključenim) **Ɱ**. Slično je u istome izdanju i sa supstojanjem slova *t* - **Ɱ** : **Ɱ** (druga, minuskulna inačica pojavljuje se gotovo dvostruko češće). Sve u svemu, u drugom izdanju *Ofičja* dvostrukost slova dopuštena je tek za glas /v/, uz majuskulno **Ɱ** vrlo se često upisuje i minuskulno **Ɱ**. U oba je izdanja češći majuskulni oblik (na uzorku od nekoliko stranica pokazalo se da je tripud veći), a omjer između obje inačice u oba izdanja vrlo je sličan. *Jat* se u prvome izdanju koristi rijetko za sekvencu /ja/ koja se može izraziti i ligaturom ili dvoslovom *ia*, a u drugome izdanju *jat* uopće nismo pronašli. Sekvenca /je/ piše se i kao ligatura *je* i kao dvoslov *ie*. Na prvi je pogled očigledno da je u drugom izdanju taj ligaturni način bitno češći.

katkad u izgovoru računa s nezapisanim intervokalnim /j/). Ono dakle što Divković dijeli s Dubrovčanima jest: osnovno ustavno pozicioniranje (s time da on u redačkom ustroju ne nastoji sakriti brzopisne uzore), oslonac na mnoga slova minuskulna bosanička rješenja (najviše kod Divkovića, nešto manje u *Ofičju* iz 1512, a najmanje u *Ofičju* iz 1571),¹² prepoznavanje latiničkih uzora (u nepisanju nadrednih znakova /osim apostrofa/, u razgođivanju teksta – razdvajanju/združivanju riječi,¹³ u interpunkciji¹⁴ i rasporedu majuskula, u pisanju palatalnih /lj/ i /nj/ digrafima ili trigrafima: *ĝl*, *ĝli* / *ĝn*, *ĝni*), čuvanje glagoljičke tradicije (pisanje *đerva*, apostrofa iza suglasnika na kraju riječi, nepisanje za staru ćirilicu karakterističnih ligatura *je* i *ja*, dvoslova *oy* – za /u/). Kao što smo već dali naslutiti, Divkovićeve rješenja bliža su prvom izdanju dubrovačkoga *Ofičja* taman onoliko koliko je ono bliže rukopisnoj/minuskulnoj hrvatskoj ćirilici. Drugo je izdanje *Ofičja* sastavljeno u vrijeme već prilično olabavljenoga kontinuiteta dubrovačke ćirilичke tradicije i sve većeg poznavanja uzusa istočnih ćirilичkih knjiga iz okruženja, pa i u vrijeme nakon Tridenta, kada se pismo, uostalom kao i jezik, nastoji tim knjigama približiti.¹⁵

Nadalje, činjenica da nemamo podatke o drugim dubrovačkim ćirilичkim knjigama, navodi nas da pogledamo i u rukopisne knjige toga stoljeća, u drugoj polovici kojega je i proveo znatan dio svoga života (1563-1631). Pogledamo li sačuvanu dubrovačku knjišku rukopisnu produkciju prethodnoga XVI. stoljeća, uočiti ćemo da je stanje donekle slično. Oba lekcionara (*Dubrovački* i *Lajpciški*, prvi nastao početkom XVI. st, a drugi na njegovu kraju), pisana su vrlo sličnim minuskuliziranim pismom (prepoznatljivoga kvadratičnoga tipa, karakterističnog za zapadnu ćirilicu), a tako i znatan dio (prva ruka) *Libra od mnozijek razloga* (1520). Pismo tih rukopisnih tekstova nije posve ujednačeno – *Dubrovački lekcionar* i prvi dio *Libra* pisani su minuskulom koja je po

¹² Kao ni u mnogo čemu drugom, ni grafijski razvoj hrvatske tiskane ćirilice nije pravocrtan. Čak ni dubrovačka izdanja otisnuta u istome gradu u razmaku od deset godina (*Dubrovački Ofičje* iz 1571. i *Nauk* iz 1583.) imaju podosta različitih rješenja.

¹³ Tragovi starog načela *scriptura continua* ogleda se u vrlo čestim primjerima da se kratke riječi – jednoslovne ili dvoslovne – pišu zajedno. Po latiničkom se uzoru upisuje crtica – kada se na kraju retka lomi riječ, gotovo uvijek iza samoglasnika.

¹⁴ Kod Divkovića to je vrlo radikalno: upisuje i zareze, točka-zareze, upitnike.

¹⁵ Upravo je jezik drugog izdanja *Ofičja* ispunjeniji i arhaičnim, crkvenoslavenskim oblicima, namjerno vraćenima (u odnosu na prvo izdanje).

svojoj svečanoj izvedbi (nepovezanim, kvadratičnim slovima, uspravno postavljenima) bliskija ustavu, pismo *Lajpciškoga lekcionara* naglašeni je minuskulno, s podosta brzopisnih oblika, a drugi dio *Libra...* dominantan je brzopis s čuvanjem minuskulnoga postava slova (slova su raspisana, ukošena, puna vitica). Za ovu priliku najprimjerenije je bilo usporediti naš VNK s “najustavnijim” od tih minuskulnih tekstova – s *Dubrovačkim lekcionarom* prvim dijelom *Libra*, te s nešto “opuštenijim” *Lajpciškim lekcionarom* (LL). Kao i u tiskanim dubrovačkim ćiriličkim tekstovima, i ovdje su slova međusobno odvojena, uspravna, smještena u kvadratičnom osnovnom slovnom polju. Karakteristična minuskulna slova su: *a, b, v, g, d, ž, k, n, t, č*. Njihov broj je veći nego u spominjanom tisku, pa time i njihova minuskulna struktura (u tisku je, vidjeli smo, pokrenut povratni proces – prema ustavu). Ono pak bitno što ove rukopisne tekstove razlikuje od tiskanih tekstova jest redački ustroj. U njima brojna slova probijaju gornju liniju: osim ligaturnoga *u* (^x) i *đerva* (kojima gornji dijelovi jedini ekstremno nadmašuju gornju liniju retka), blaže iz tih okvira izlaze i: *a* (s obje strane), *g* (dolje), *d* (gore), *z* (dolje) *r* (dolje), *c* (dolje). Njihov je broj dakle veći nego što je i u prvom izdanju *Ofičja* (1512), vjerojatno i zbog toga što rukopisna knjiga, kroz sam proces pisanja, lakše podliježe minuskulizaciji.

Naglasili smo dakle kako od svega prethodnoga hrvatskoga ćiriličkoga tiska Divkovićeve izdanja oblicima svojih slova znatnije liče na dubrovački prvotisak iz 1512, hrvatski ćirilički prvotisak, a najviše na minuskulno pismo dubrovačkih književnih tekstova. Oba se izdanja, kako nas i priložena tablica upućuje, poklapaju u ovim brzopisnim slovima: *a, b, v, d, ž, ĝ* (đerv), *č*, među majuskulama i – *t*. U Divkovićevu *Nauku* iz 1611. to su ujedno sva brzopisna slova. Za sva ostala možemo reći da imaju ustavna obilježja. U *Ofičju* ćemo vidjeti da su sva od Divkovića odabrana brzopisna slova i ondje zasyjedočena. Nema, doduše, potpunoga poklapanja, jer je popis brzopisnih slova u dubrovačkom *Ofičju* nešto veći. Ondje su brzopisna slova i: *z, c, k* (katkada), *n, ja*. Osim toga, postoji i jedno slovo koje u brzopisnom obliku stoji u Divkovićevu *Nauku*, ali ne i u *Ofičju*: to je slovo *d* (◊),¹⁶ koje je

¹⁶ Takvo se slovo pisalo i u dubrovačkim rukopisnim knjigama: u *Lajpciškome lekcionaru* (s kraja XVI. stoljeća) i u *Libru od mnozijeh razloga* (1520), gdje je stanje raznoliko: na stranicama “prve ruke” stoji u osnovi ustavni oblik Δ, na stranicama “druge ruke” (koja je zapravo kurzivnoga a ne minuskulnoga tipa) brzopisni oblik

zasvjedočeno i u mnogim dubrovačkim i bosanskim tekstovima 15. i 16. st. Na temelju ovako utvrđenog sličnog odnosa možemo zaključiti da je Divković zasigurno poznao dubrovački rani ćirilički tisak, na vizualni dojam ustavnoga pisma mogao se i oslanjati, no što ne znači da ga je i doslovno kopirao: odabrao je samo ona slova koja su se mogla ležerno smjestiti u kvadratno slovno polje ustavnoga pisma: *b*, *v*, *ž*. Slova *d*, *z* i *č* uklapaju se u tu shemu najvećim dijelom, a slova *đerv* i *u* probijaju gornju glavnu liniju – primjereno vizualno dinamizirajući pismo koje se tako i lakše čita. Takvom skladnom dojmu pridonijela je i naglašenija minuskulnost (nego u oba izdanja *Ofičja*): znatno veći broj slova prekoračuje linijama središnje slovno polje.¹⁷

Očigledno, Divkovićev VNK još je bliži rukopisnim (minuskulnim) dubrovačkim tekstovima: opseg karakterističnih bosaničkih (minuskulnih) slova u spomenutim je dubrovačkim rukopisima približno isti: dok u Divkovića ne nalazimo paralelno *k* (Ⓚ) – posve uobičajeno u dubrovačkim tekstovima, niti neka slova nemaju izrazitiji brzopisni oblik kao u dubrovačkim rukopisima i *Ofičju* iz 1512. (n Ⓝ),¹⁸ u njegovom VNK upisuje se minuskulno *d* (Ⓣ) – kakvo pak uopće ne nalazimo u fokusirana dva dubrovačka rukopisna teksta.¹⁹ Sužavajući izbor bosaničkih tekstova koji su najbliži Divkovićevu izdanju, došli smo do *Lajpciškog lekcionara*, ne više od šezdesetak godina starijeg rukopisa. Oba su teksta jasno četverolinijska, iako je LL – već i zbog svoje rukopisne izvedbe – naglašenije minuskulan (linije prelazi znatno veći broj slova). Za razliku od LL, u VNK samo ne nalazimo paralelno *k* (Ⓚ), digrafsko *je* (Ⓝ), *i* - s natpisanim dvjema točkicama (Ⓝ). S druge strane, u VNK

sličan onom u Divkovićevu *Nauku* (1611), a na stranicama “treće” (neuredne minuskule) ponovno nalazimo “ustavoliko” Δ.

¹⁷ U odnosu prema usporednim dubrovačkim izdanjima, vrlo su zanimljive i neke razlike, koje i Divkovićevu teksture čine prepoznatljivo različitom i u tom kontekstu: Osim slova *d* (Ⓣ), koje je bitno drugačijeg izgleda, najveća je osebujnost u izrazitijem probijanju dvolinijskoga ustroja: slovo *u* (koje je vrlo često) i *đerv* redovito nadmašuju gornju liniju gotovo polovicom visine slova. Ispod donje se pak potpisuju dijelovi slova *r*, *c*, *č*, *f*.

¹⁸ Slovo *g* u rukopisnim ima spuštenu lijevu liniju (posve suprotno podizanju desne kod slova *n*) u prvom dijelu *Libra*, *Dubrovačkom lekcionaru*, *Lajpciškom lekcionaru*.

¹⁹ Dubrovačkoj je ćiriličkoj pismenosti ovaj oblik, dakako, poznat, i to u *Lajpciškom lekcionaru*.

“tronožni” *t* piše se samo kao inicijal (III), uz α ²⁰ upisuje se, i to znatno češće, i \circ (koje se pak u LL piše gotovo isključivo).²¹ Morfologija slova nije napadno slična, već i zbog toga što je Divković nastojao slova približiti ustavnim (uncijalnim) standardima (pa su naprimjer slova *g* i *n* izgubila svoje izbačene dijelove: Γ , N usporedi u LL oba slova prema poziciji u riječi ~~КНПННМЕ~~ “dignite”). Ipak, osobito je očigledna i znakovita sličnost kod oblika slova *d* ($\text{K} : \diamond$),²² *ž* ($\text{Z} : \text{K}$), *ĝ* ($\text{A} : \text{K}$), *c* ($\text{U} : \text{U}$), koji nisu identični u svim bosaničkim (bosanskim i dubrovačkim) tekstovima, ni u rukopisnima ni u tiskanima. Funkcionalni razmjeri u odnosu grafema i slova također su slični, u oba slučaja vrlo pročišćeni (znatno više nego u većini drugih usporednih rukopisnih i tiskanih tekstova): u LL dvojne mogućnosti slovnog izraza jednoga grafema uočavamo samo kod *d* (uz K nalazimo i uncijalnu inačicu, no i to samo u svezi *od*: O). Kod Divkovića takvih dvostrukosti nalazimo samo kod složenog bilježenja glasova /č/ (*ĝ/ĝi/ti*), /lj/ (*ĝl/ĝli/li*) i /nj/ (*ĝn/ĝni/ni*).²³ Ni u LL ni u VNK ne nalazimo ligaturno *ja*, a ligaturno *je* nalazimo samo u LL, i to vrlo rijetko, neusporedivo rjeđe nego *ie* (kao u Divkovića). Ligaturno *ju* kod Divkovića uopće nismo pronašli,²⁴ dok ga u LL zatječemo. Naposljetku, grafemski postav LL vrlo je dobro uređen, dok

²⁰ Ovo se slovo u Divkovićevu VNK uvijek piše s malim dijakritičkim znakom, koji zasigurno vuče podrijetlo od natpisanoga “t”. U nekim riječima takav oblik doista i zahtijeva iščitavanje s time *t*, naprimjer: *ômicati* : /otmicati/, *ô grieha* /ot grieha/, a u nekima takvo je *t* posve suvišno: *ôtačь*, *ôstavili*, *ôd ovoga*... Drugim riječima, jedno je slovo (digrafskoga, odnosno ligaturnoga podrijetla) namirivalo i dvoglasne /ot/ i jednoglasne /o/ potrebe. Otklon je to od nastojanja prema funkcionalnosti grafemskoga i slovnoga sustava.

²¹ Pisanje slova daleko je učestalije u tekstovima pisanima uncijalom. Zato u Divkovićevo VNK i razmjerno često upisivanje ovoga slova smatramo rezultatom višestranne “uncijalizacije”.

²² Kod ovoga slova razlika se svodi na nastojanje da se u Divkovićevu VNK ovo slovo “ugura” u osnovno slovno polje, dakle da se linijama ne pruži ni preko gornje, ni preko donje linije. To je namjera koja forsira “uncijalnost” kakva nije bila ni u grčkoj uncijali ni u ćiriličkom ustavu, očigledno nastala pod latiničkim utjecajem.

²³ Ovo je tek ilustracija višestrukih mogućnosti koje je Divković iskoristio, popis sastavljen prema desetak stranica VNK. Za iscrpan popis načina bilježenja ovih glasova trebalo bi monografski obraditi čitav tekst.

²⁴ Kad je potrebno zabilježiti tu zvučnu sekvencu, najčešće stoji samo *u* (npr. *meu*). Sva ta izbjegavanja ligaturnih slova sasvim sigurno, i to iznimno snažno, potvrđuje relaciju prema bosanskoj srednjovjekovnoj pismenosti, jer su iste osobine karakteristične za taj korpus (blizak glagoljici koja također takva slova ne poznaje).

je kod Divkovića on gotovo doživio optimum – s obzirom na vrijeme i okolnosti pismovne tradicije u kojoj se pojavljuje. Velika je razlika i na drugim ortografskim razinama: Divković jasno slijedi – kako smo već isticali - latiničke uzore i u razgođivanju (interpunkciji i razmještanju majuskula – “velikih slova”), ali očigledni su i utjecaji glagoljice (na primjer kod pisanja apostrofa na kraju riječi iza suglasnika, vjerojatno i pri razdvajanju riječi).²⁵

Sužavajući lijevak mogućih bliskosti došli smo dakle do dubrovačke rukopisne tradicije XVI. st. Iako su indicije o bliskosti Divkovićevih rješenja s tamošnjima vrlo velike, moramo biti oprezni pri izvođenju dalekosežnih zaključaka. Dakako da je, s obzirom na kulturnopovijesne okolnosti, Divkovićevo poznavanje dubrovačke ćirilice potpuno očekivano, pogotovu u Veneciji tiskanih knjiga. Ne smijemo međutim zaboraviti ni mogućnosti da je i, nama doduše nesačuvana, franjevačka pismovna produkcija Bosne njegova vremena, dakle XVI. st., mogla ostaviti traga ili čak biti osnovica. Ako bi tako i bilo – moralo bi to pismo biti vrlo slično upravo pismu iz LL i njemu sličnih dubrovačkih rukopisnih tekstova. Iz razdoblja nedugo nakon pada bosanskoga kraljevstva, kroz drugu polovicu XV. i kroz cijelo XVI. st. nije do nas došao sačuvan niti jedan tekst pisan bosanskom ćirilicom. Što se kroz to vrijeme događalo s pismom koje u tisku afirmira Divković? Je li to bilo zapravo formativno razdoblje pisma koje će se tek afirmirati kroz XVI. i XVII. st? Kulturnopovijesna i paleografska literatura malo o tome govore. Najčešće se spominje mišljenje J. Jelenića, kako u franjevačkoj pisarskoj praksi “tek u drugoj polovici XVI. st. k latinici stupa domaće bosansko pismo, tu se razvije u posebnu kurzivnu ‘samostansku bosančicu’, postane za hrvatska pisma službenim pismom, a do malo počnu se kao u latinici tako i u njoj pisati i objelodanjivati knjige, čim su znanosti i umjetnosti pokročile i brže i uspješnije naprijed.”²⁶ (1912: 222-223) U

²⁵ Pisanje apostrofa na tome mjestu može se pronaći i u ćiriličkim tekstovima (izvorno preuzeto iz grčkoga, kao oznaka za neko slovo ispušteno pri prepisivanju), ali nipošto ne u tolikoj mjeri kao kod Divkovića.

²⁶ Ovom se rečenicom Jelenić, kako piše, suprotstavio tvrdnji M. Murka o tome kako se bosančica u franjevačkim samostanima počela koristiti tek potkraj XVI. stoljeća (*Geschichte der alteren sudslawischen Literaturen*, Leipzig 1908: 171). Na tome mjestu u Murkovoju knjizi pronalazimo, međutim, njegovu rečenicu koja se odnosi na “srpsko-bugarsko crkvenoslavensko pismo”, dakle ćirilicu “istočnoga tipa”: “Die serbisch-bulgarische kirchenslawische Schrift trifft man in bosnischen Kloster- und

materijalnim dokazima potkrepe toj tvrdnji nema, nije sačuvan nijedan franjevački dokument pisan bilo kojim tipom ćirilice iz XVI. stoljeća, odnosno prije Divkovićeve tiskane produkcije. Očigledno, Jelenićeva je tvrdnja rekonstruktivne naravi: smatra da Divković nije mogao oblikovati pismo za svoje tiskane knjige ni iz čega, da se morao nasloniti na bogatu bosansku (zapadno)ćiriličku tradiciju koja je bila proširena kroz sve kulturne slojeve srednjovjekovne Bosne. To je, doduše, moglo biti najkasnije sredinom XVI. st, ali nema razloga da nije bilo i prije, možda još i u XV. stoljeću. Spekulirati, dakako, nije poželjno, iako je važno procjenjivati vjerojatnosti.

S jedne strane, dakle, posve je vjerojatno da je zapadna ćirilica u određenim oblicima franjevaca bila dobro poznata i prije Divkovića, zacijelo su njome pisali i čitali je. Da je to bila raspisana inačica minuskule (brzopis?) puno je vjerojatnije. Pisanje čvrste minuskule (bez kurzivnoga raspisivanja, kao što su upravo spominjani dubrovački rukopisni tekstovi) kroz XVI. st. možemo tek naslućivati.²⁷ Potvrda tomu je i dobro zasvjedočena uporaba karakterističnog brzopisa, poslovnoga pisma, kroz XVI. st. u bosanskim “kancelarijama otomanskih upravljača”. Bila bi to ona “bosančica” u užem smislu, dakle karakterističan brzopis koji se formirao upravo u XVI. st. na temelju starije, karakteristične *bosanske minuskule*²⁸ - čije začetke nalazimo u “poluminuskuli”

Kircheninschriften erst gegen Ende des 16. Jahrhunderts an.” Ta nas Murkova tvrdnja podsjeća na tada zasigurno vrlo važnu potrebu razlikovanja ćiriličkoga pisma namijenjenoga katolicima od one namijenjene potrebama Istočne crkve. U tom smislu kraj XVI. stoljeća, mogućnost identifikacije ćirilice s uporabom u pravoslavnoj crkvi, mogao je biti, sudimo, vrlo važan agens “zaoštavanja” promjena. Tako bi i oslanjanje na dubrovačke, ovjerene katoličke izvore (koji obiluju karakterističnim različitostima), moglo biti dovoljno jamstvo samosvojnosti, kao i svrstavanju ovog tipa ćiriličkog pisma u zapadni ćirilički kompleks.

²⁷ Ne znamo je li Divković poznao koji od liturgijskih kodeksa Crkve bosanske (naprimjer *Divoševo*, *Kopitarevo*, *Čajničko evanđelje*, *Hvalov zbornik* - iz XIV. odnosno XV. st), no da i jest – to mu pismo nije moglo izravno poslužiti kao grafički uzor. Tek je u njima mogao dobiti poticaj za ustavni postav slova te funkcionalno uređivanje teksta, karakteristično za tekstove zapadne ćirilice.

²⁸ Termin je preuzet od G. Čremošnika koji je smatrao da se posebnost ovog oblika minuskule (za razliku od klasične (“srpske diplomatske minuskule”), koja se u srednjem vijeku koristila u Dubrovniku, Zeti, Humu i Srbiji, ali i na bosanskome dvoru Tvrtka I) krije u namjernom distanciranju od takva tipa pisma, i razvijanje novih osobina – i to na temelju staroga bosanskoga ustava. (1950: 116)

kancelarije kralja Ostoje /u. 1418/, a punu afirmaciju u vrijeme Stjepana Tomaševića /u. 1463/ (Nakaš 2011: 12-13).²⁹ Prema radovima G. Čremošnika, naime, u posebnu skupinu treba razvrstati tzv. *klasičnu minuskulu*, karakterističnu za srednjovjekovnu pismenost Dubrovnička, Srbije, Huma i Zete.³⁰ Prema takvoj razdiobi, upravo bi klasičnom minuskulom bili pisani i netom spominjani i uspoređivani dubrovački rukopisni tekstovi, koji odražavaju tip pisma koji je poslužio kao predložak za oblikovanje dubrovačkoga ćiriličkog tiska, a očigledno i kao predložak za Divkovićevo tiskarski pothvat (*Dubrovački lekcionar, Libro od mnogijeh razloga, Lajpciški lekcionar*).

Iz takve razdiobe, pa i iz nastojanja da se bosanicom/bosančicom nazove samo brzopis razvijen u XVI. st. prema bosanskoj minuskuli, može se izvući zaključak da Divkovićevo pismo i nije bosaničko. Takva pak tvrdnja nužno svodi pojam bosanice tek na funkcionalnu inačicu brzopisa, pri čemu se gubi iz vida daleko širi spektar posebnosti koji obilježava zapadnu sferu južnoslavenskoga ćiriličkog prostora, te se sugerira kako je taj kurziv izdvojenija pojava nego što zapravo jest.³¹ Pogotovu se time gubi iz vida svijest da su karakteristične razlike između

²⁹ Osnovna je osobina ove minuskulne inačice, iz koje će se razviti brzopisna bosančica, bila povratak uzorima poluustavnog pisma iz vremena Stjepana Kotromanića, Dražeslava i Priboja, te još starijem tipu bosansko-humske grafije iz XII. st. (zasvjedočenom npr. u *Povelji Kulina bana*).

³⁰ U literaturi se često, kako smo već spominjali, isticala srpska domicilnost ove minuskulne inačice ćirilice (pa odatle i Čremošnikov naziv “srpska diplomatska minuskula”), koja bi se bila odande širila prema zapadu (npr. Čremošnik 1963). Usporedo s tim, autori su i isticali njezinu “zapadnu” (latiničku) podlogu (ponajviše zbog kvadratičnih slovnih proporcija koje odgovaraju latinici, kao i zbog očiglednog procesa minuskulizacije koji je karakterističan za to kontaktno pismo, ali i zbog pisanja *đerva*, izbjegavanja pisanja ligaturnih *ja, je, jata*, nedostatka nadrednih znakova, dobrog razdvajanja riječi itd), pa je vrlo vjerojatno u pravu V. Mošin kada piše kako je ovaj tip pisma nastao na dukljanskom prostoru u XIII. st, a konačno oblikovan u Dubrovniku, te da se odande širio prema Srbiji i Bosni (1965: 162). Čak i identificirani pisar kralja Tvrtka I. koji je napisao prvu ispravu ovom minuskulom, ne bi bio – kako se mislilo – iz Srbije, nego – vjerojatnije – sa zapadnohumskog prostora, a možda čak i iz Dubrovnika (Nakaš 2010: 20).

³¹ Inzistiranje na takvu sužavanju termina bosančica/bosanica (za što se bio prekretnički zauzeo T. Raukar 1973) vjerojatno je reakcija na prethodno pretjerano iskazivanje posebnosti ovoga pisma, koje je sezalo čak i do naglašavanje njezine izdvojenosti iz ćirilice (usp. naprimjer radove Ć. Truhelke).

bosanske i klasične minuskule zapravo puno manje, nego što su njihove karakteristične međusobne sličnosti - prema istočnoj južnoslavenskoj ćirilici. Dobro je poznato da su posebni oblici *b, v, d, ž, z, k, t, č* – nastali prije nego što je nastala bosanska minuskula, odnosno da su oni onamo preuzeti iz nešto starije *klasične diplomatske minuskule* – isprva stvorene zacijelo na humskom i dubrovačkom prostoru, pa odande proširene u Srbiju (odakle će nadalje širiti utjecaje prema zapadu) i Bosnu.³² Jedino mjerilo koje dakle može razdvajati bosansku minuskulu i bosančicu – s jedne strane, te diplomatsku minuskulu – s druge, nisu slovni oblici, nego – stupanj minuskulnosti odnosno kurzivnosti. A s obzirom na to da je posrijedi zapravo jedino čvrsto mjerilo, nema ni razloga za terminološkom specifikacijom brzopisa. Nasuprot brzopisnoj bosanici, očekivali bismo, treba stajati i dalje na kurzivne promjene imuna klasična minuskula. Iz XVI. stoljeća u Bosni nisu nam zasvjedočene ni jedna ni druga inačica (ni “klasična” ni “bosanska”), ponajprije zbog svoje funkcionalne izdvojenosti: u otomanskim dokumentima sačuvan je samo brzopis, a franjevački tekstovi iz toga “preddivkovićevskoga” vremena nisu ni došli do nas.³³ Takvi su tekstovi samo, vidjeli smo, sačuvani u Dubrovniku. Njihova funkcija više nije bila kancelarijska, nego knjiška. I to je jedan razlog zašto su mogli Divkoviću poslužiti kao svojevrsan uzor ili oslonac.

Ostanimo još na trenutak kod Čremošnikove podjele minuskule na našim prostorima. Po svim karakterističnim (minuskuliziranim) slovničkim oblicima (*b, v, d, ž, z, k, t, č*), po samostalnosti i uspravnosti slova te kvadratičnim minuskulnim proporcijama, u okvirima Čremošnikove podjele, a i po svim sličnostima s dubrovačkim rukopisima XV. i XVI. st. na koje smo upozorili, Divkovićevo bi se pismo trebalo tumačiti kao

³² U pismima kancelarije Tvrtka I. za koja se tvrdi da su pisana *klasičnom minuskulom* nalazimo gotovo sva spomenuta slova, a tako je i u pismima kancelarije Stjepana Tomaševića – koja bi bila pisana razvijenom *bosanskom minuskulom*, iz koje bi se bila – kao što smo već istaknuli - razvila brzopisna bosanica (usp. Turbić-Hadžagić 2011).

³³ U matici krštenih Kraljeve Sutjeske od 1641. g, tek koje desetljeće iza početka Divkovićeva tiskarskog projekta, u jednom od najstarijih sačuvanih bosaničkih (brzopisnih) zapisa, prepoznaju se u segmentima jasni oslonci na minuskulu, bez razvijenih brzopisnih osobina (izduživanja i zakrivljavanja “slabih” linija, ukošavanje i spajanje slova). To bi moglo upućivati na kontinuitet uporabe minuskule i kroz XVI. st. Zahvaljujem fra Stjepanu Duvnjaku što mi je ustupio digitalnu snimku Matice.

izdanak *klasične diplomatske minuskule*, jednog od tipova zapadnoćirilickog pisma, čiju je uporabu u Bosni promovirao Tvrtko I. u drugoj polovici XIV. st, no čije ishodište i glavni prostor uporabe zapravo pripada Humu i Dubrovniku, no i s izravnim utjecajima iz smjera Srbije.³⁴ Međutim, budući da iste slovne osobine, koje su nam jedan od glavnih orijentira u razmatranju Divkovićevih uzora, nalazimo i u tekstovima koji bi, prema toj podjeli, pripadali *bosanskoj minuskuli* (npr. u onima iz kancelarije Stjepana Tomaševića) – koja bi također pretrpjela velik utjecaj spomenutih novina koje su se prvo razvile u klasičnoj minuskuli, ovakvu podjelu zapadne minuskulne ćirilice za našu analizu ne smatramo poticajnom.³⁵ Premda ne možemo isključiti mogućnost da je Divković poznao i bosanske tekstove pisane “čvršćom” minuskulom XVI. st. – bilo “bosanskom” bilo “klasičnom” – (dakle s blaže izraženom “kurzivnosti”), sva je vjerojatnost da su mu kao oslonac poslužili upravo dubrovački tekstovi pisani upravo “čvrstim” minuskulnim tipom pisma koji se razmjerno lako mogao “ustavizirati”, postati “knjigama prikladan”: učestalost probijanja dvolinijskoga rasporeda nije ništa veća nego u srednjovjekovnim liturgijskim kodeksima (usp. naprimjer u *Hvalovu zborniku* iz 1404).³⁶ Divkovićevo bi pismo bila, kako smo već u uvodnom dijelu teksta naveli, svojevrsna “ustavizirana minuskula”. Tamošnja minuskulna slova, toliko karakteristična za zapadnu ćirilicu, ovdje nisu prirodno smještena (pogotovo ne slova *b* i *d*), nisu rezultat koordinacije pri pisanju, nego svojevrsna okamenjena

³⁴ Naziv klasična minuskula odabran je upravo zbog razmjerno čvrste normiranosti i ujednačenosti oblika (standardiziranosti) u rukopisima brojnih pisara. Nakon uporabe u Tvrtkovo kancelariji taj se oblik pisma, usporedo s razvijanjem posebne bosanske minuskule, ostao upotrebljavati u kancelarijama lokalnoga plemstva Radinovića-Pavlovića te Hranića-Kosača (prva polovica XV. st).

³⁵ Jednostavniji pogled T. Raukara na razvoj posebne minuskule u Bosni nama je ovdje puno poticajniji (1973). On, naime, ističe susljednost: navodi kako je za Tvrtka I. uvedena u bosansku praksu “srpska diplomatska minuskula” (premda danas znamo da je taj isti put utjecaja mogao ići i izravno s juga, iz Huma i Dubrovnika), te se vrlo brzo sljubila sa starijom bosanskom pisarskom tradicijom, da bi se na kraju oblikovao vlastiti posebni oblik minuskule iz koje će se razviti brzopis.

³⁶ Krajnji razmjeri “ustavizacije” ćirilicke minuskule očigledni su u oba izdanja dubrovačkoga *Ofiĉja*: sva su slova zapravo smještena u potpuno dvolinijski organizirane retke. Bio bi to ustav dosljedniji od bilo koje starije liturgijske ćirilicke knjige s istočnih područja, pa i od grčke uncijale. Očigledno, posrijedi je ondje radikaln utjecaj latiničkih knjiga.

struktura, ponovno sapeta u strože okvire ustavnoga pisma. Štoviše, brojne su minuskulne osobine u slovnim oblicima reducirane, odnosno inventar karakterističnih slova brzopisnoga podrijetla nešto je skromniji. Divković ne preuzima neke brzopisne oblike koji su zasvjedočeni u minuskuli, naprimjer *k* (cc), *n* (rl), *t* (ttt);³⁷ umjesto njih upisuje ustavne oblike: **K**, **N**, **T**.³⁸ Prema priloženoj tablici jedini veći znak minuskulnosti u izgledu slova, prema usporednim tiskanim ćirilskim tekstovima, jest u slovu *d*: **Đ**. No, i ono će biti stisnuto između dvije redačke linije, umjesto da mu se gornja i donja kosa linija pruže izvan osnovnoga polja u retku, kako je to u minuskuli. Divković ne upisuje ni mnoga druga slova koja više nemaju jasnu i jednosmislenu grafematsku funkciju (*i*, *jery*, *jat*) - a koja su u dubrovačkom tisku manje-više dobro zastupljena,³⁹ kao ni “suvišne” digrafe (*ja*, *je*, *ju*). Upravo je u tom traženju funkcionalnoga “slovopisa” najjači njegov otklon od pismovnih običaja istočne južnoslavenske ćirilice, a time zapravo nastavljen višestoljetni proces koji je obilježio bosansku ćirilčku pismenost.

Grafetički je profil Divkovićeva pisanja umnogome oslonjen na latiničku/latinsku tiskarsku praksu (interpunkcija, reduciran popis kratica, izbjegavanje kraćenja i ligatura), ali ima i tragova glagoljičkih uzora (npr. pisanje apostrofa na kraju riječi iza suglasnika). Te pak osobine pokazuju kako je Divkovićevo djelo u grafijskom i grafičkom dijelu, velik vlastiti čin – nastao u okrilju franjevačkoga kulturnoga projekta u Bosni i Hercegovini, istodobno duboko utemeljen i u vlastitoj tradiciji i u tradiciji okruženja (u dubrovačkoj ćirilčkoj baštini, latinskoj i glagoljskoj) s kojim je u mnogočemu činio jedinstvo.

Kako bismo mogli procijeniti stupanj dovršenosti takva izdavačkog pothvata iz priređivačke (standardizacijske) perspektive, zanimljivo je

³⁷ Takvo se minuskulno “tronožno t” javlja u VNK samo u inicijalima.

³⁸ U minuskulnim tekstovima i slova *a*, *g*, *d*, *z*, *n*, *h* probijaju gornju odnosno donju liniju. Divković sve njih ograničava unutar dviju glavnih linija retka.

³⁹ Jerove još razmjerno često uvrtava – na kraju riječi iza suglasnika (a ako ih ispusti – naznačit će to apostrofom, baš kao što je učestali običaj u ustavnim glagoljičkim tekstovima). Slovo *ot* (Ⱶ) piše uz češće *on* (o), i to redovito s natpisanom kratkom crticom (koja je očigledno izvedena iz slova “t”, odnosno stare grčke ligature, omiljene u ćirilskim tekstovima: Ⱶ). Pogledamo li pažljivije distribuciju, uočiti ćemo da to slovo Divković vrlo često uvrtava upravo kada ga i treba pročitati kao /ot/ ili kao /od/. Rijedak je to primjer koji iznevjerava inače čvrstu namjeru za funkcionalnosti slovnoga inventara.

još usporediti pismo *Velikoga* i pet godina mlađega *Maloga Nauka krstjanskog* (1616). Nalazili smo tumačenje da je to razlikovanje “bitno” (Hunski 1982), pretpostavili smo da to znači i veliko. No, usporedivši oba izdanja – ustanovili smo da su razlike zapravo razmjerno male. U pogleda odnosa prema minuskulizaciji, uočena je samo jedna blaga razlika: slovo *d* je nešto veće nego u VNK, blago nadržasta gornju glavnu liniju. Pažljivijim promatranjem opazit će se i da su slovne proporcije nešto drugačije: slovna su polja izgubila svoj izrazito kvadratičan oblik, izdužila su se malo u visinu. Oblici malih slova su isti: *a, b, v, g, d* (tek malo više, izlazi iz retka; ponekad se pojavljuje i oblik: **ɗ**, obično na inicijalnim pozicijama u retku), *e, ž, z, i, k, l, m, n, o* (nije više tako okruglo, više izduženo), *p, r, s, š, t, u* (desna vitica zavijenija), *č, ĵ, ĉ*. Dakle slova jesu nova, ali razlike su zapravo neznatne – slovno je polje nešto uže, odnosno malo manje kvadratično. Lako se uočava i novi tipografski znak: šaka s kažiprstom koji upućuje na važna mjesta u tekstu (**☞**), poznata nam iz latinskih i glagoljskih srednjovjekovnih rukopisa. U slovnom inventaru promjene su također vrlo blage (i dalje se, naime, provodi namjera da se što funkcionalnije organizira tekst): nema apostrofa na kraju riječi iza suglasnika, jerovi se također uopće ne pišu. Razlike su znatno veće u grafematskoj strukturi: Glasovi /lj/ i /nj/ pišu se samo digrafom *ĝl, ĝn*, a ne i trigrafima *ĝli, ĝni*, kako je to najčešće u VNK.⁴⁰ Zanimljivo je da su na planu velikih (inicijalnih) slova razlike ipak brojnije. Nalazimo ih uglavnom kod slova A (**Ⓐ**), V (**Ⓥ**), D (**Ⓓ**), Z (**Ⓩ**), Ž (**Ⓩ̇**), M (**Ⓜ**), U (**Ⓤ**), C (**Ⓒ**), Č (**Ⓒ̇**). Stupanj razlika varira od slova do slova, a najočigledniji je kod slova D, Ž, M, C i Č. Stječe se dojam da je jedna od najvećih novosti u novom grafičkom postavu Divkoviće-va MNK upravo očiglednije razlikovanje između “velikih” i “malih” slova, što je jedna od očiglednijih grafetičkih zadanosti u zapadnome tiskarstvu.

Kao zaključak istaknimo činjenicu da je Divković svojim izdanjima afirmirao bosaničku minuskulu (dakle niti ustav niti brzopis), vjerojatno se oslanjajući na poznatu mu praksu dubrovačkoga ćirilčkoga tiska (koji je po poštivanju dvolinijskoga ustroja više nalik na ustav), a osobito dubrovačkih minuskulnih rukopisnih tekstova iz XV. i XVI. st. Bosanica

⁴⁰ Glasovi /ć/ i /đ/ bilježe se u VNK uglavnom slovima **Ⓢ** (prema talijanskom pravopisanju), a u MNK samo sa **Ⓢ̇**. Međutim, radi se samo o tendenciji razlikovanja, jer ima i primjera drugačijih primjera: “tisuĵia” – u MNK.

kojom je na svom terenu bio okružen bila je, vjerujemo, ponajprije brzopisnoga karaktera. Među bosanskim ispravama XV. st. nismo pronašli mnogo onih koje bi bile pisane tako uređenom minuskulom. Čak je i poznata *Aleksandrida* (s kraja XV. st), koja je možda i prepisana u franjevačkom okružju (kako misli H. Kuna), pisana raspisanim tipom pisma. Nažalost, kako je izgledala bosančica franjevačke pismenosti u Bosni kroz XVI. st. nije nam poznato. Tek nešto možemo naslućivati iz sačuvanih zapisa otomanskih upravitelja, te iz rekonstrukcije prijašnjeg stanja prema raznolikosti zapisa u najstarijim sačuvanim maticama XVII. st. Broj od svega 80 franjevaca koji navodi fra A. Zirdum (1982: 291) svakako ne govori u prilog funkcionalno iznijansiranoj pismenosti kakva se mogla razvijati u Dubrovniku. Tek u Divkovićevo vrijeme broj fratarata u Bosni Srebrenoj znatnije raste, pa su se i time stekli uvjeti za daljnji razvoj tamošnje bosaničke pismenosti. Usporedbom Divkovićevih rješenja s ostalim hrvatskim ćiriličkim tiskom pomogla nam je da razumijemo njegovu potragu za što funkcionalnijim rješenjima, te zanimljivo prepletanje s grafetičkom praksom latinskih tekstova. Unutarnja usporedba svih grafičkih rješenja Divkovićeva VN i MN osvijetlila je autorske aspekte te potrage, koju su – naposljetku – nastavili razvijati drugi franjevački autori bogato se oslanjajući na Divkovićeva rješenja, i dalje pridonoseći bogatoj franjevačkoj kulturi bosaničkoga profila.

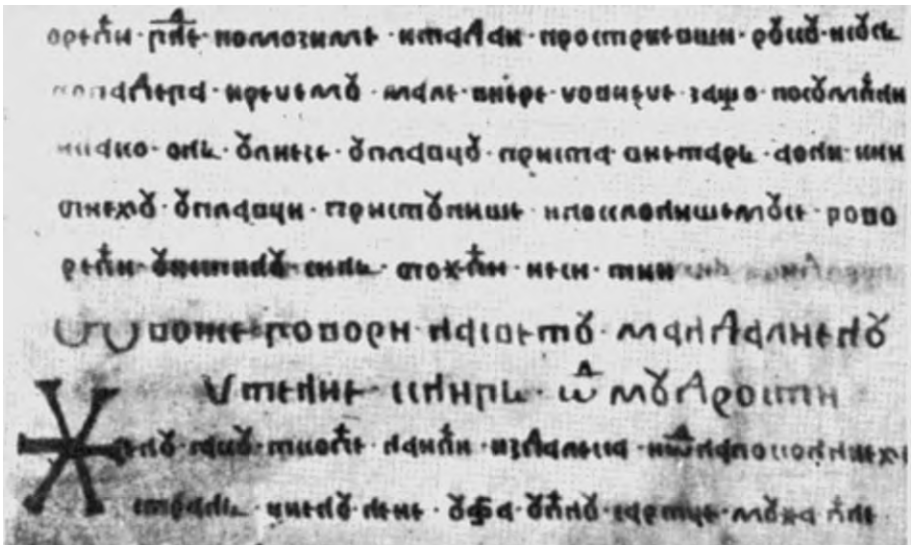
Isto ono što imamo i u fenomenu hrvatske glagoljičke tradicije, imamo i kod Divkovića: prožimanje dviju tradicija – latinske i staroslavenske, na rubovima “dviju Europa”, u novu vrijednost. Takva gradnja nove, posebne vrijednosti – u okviru posebnoga franjevačkoga kulturnoga projekta (bitno različitog od isusovačkoga) - ona je karika koja najbolje povezuje zapadno i istočno krilo u povijesti hrvatske kulture, ali i karika koja se višestruko i jasno iskazuje kao ključna sastavnica u povijesti bosanske kulture XVII. st.

Literatura

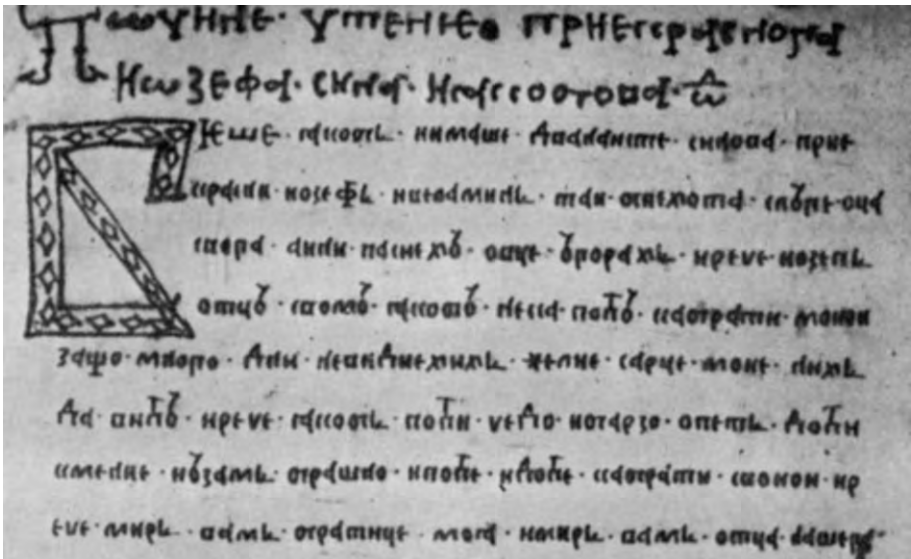
- Čremošnik, Gregor: "Bosanske i humske povelje srednjega vijeka", *Glasnik Zemaljskoga muzeja* III, sv. IV-V, Sarajevo 1950, 105-199.
- Čremošnik, Gregor: "Srpska diplomatska minuskula", *Slovo* 13, 1963, 119-136
- Dorđić, Petar: *Istorija srpske ćirilice*, Beograd 1982.
- Hunski, Vjekoslava: "Udio Divkovićeve knjige u procesu kulturnog uzdizanja i narodnog prosvjećivanja", *Zbornik radova o Matiji Divkoviću*, Sarajevo 1982, 329-339.
- Jelenić, Julijan: *Kultura i bosanski franjevci*, Sarajevo 1912.
- Kuna, Herta: "Lingvistička problematika Divkovićevo književnog stvaralaštva", *Zbornik radova o Matiji Divkoviću*, Sarajevo 1982, 25-39.
- Minović, Milivoje: "Lingvistička problematika Divkovićevo književnog stvaralaštva", *Zbornik radova o Matiji Divkoviću*, Sarajevo 1982, 95-114.
- Nakaš, Lejla: *Jezik i grafija krajišničkih pisama*, 2010.
- Nakaš, Lejla: *Bosanska ćirilična pisma*, Forum Bosnae, Sarajevo 2011.
- Raukar, Tomislav: "O problemu bosančice u našoj historiografiji" *Izdanja Muzeja grada Zenice*, sv. 3, *Radovi sa simpozija 'Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura'*, Zenica 1973, 103-144.
- Turbić-Hadžagić, Amira: *Bosanični pravni tekstovi u srednjovjekovnoj Bosni*, Gradac 2011.
- Zirdum, Andrija: "Provincija Bosna Srebrena u vrijeme Matije Divkovića", *Zbornik radova o Matiji Divkoviću*, Sarajevo 1982, 285-297.

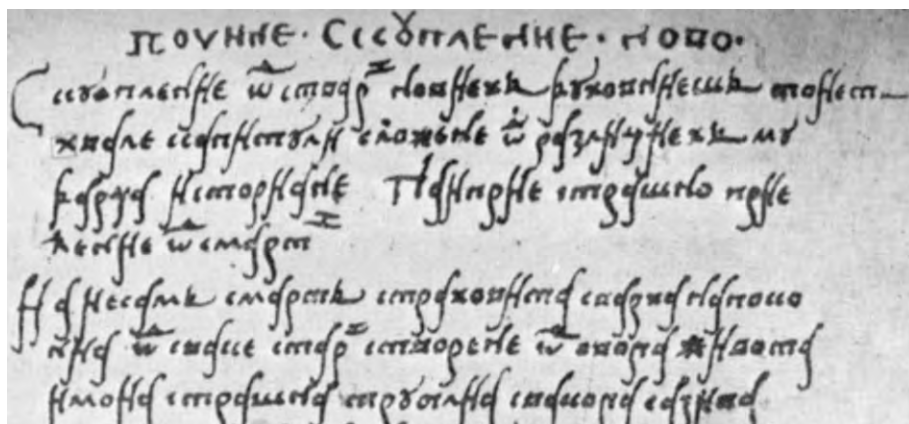
Oficij, Venecija 1512		Oficij, Venecija 1571.		Dbr. Nauk, Venecija 1583.		Divkovićev Nauk, Venecija 1611.	
velika	mala	velika	mala	velika	mala	velika	mala
Ⲁ	ⲁ	Ⲁ	ⲁ	Ⲁ	ⲁ	Ⲁ	ⲁ
Ⲃⲓ	Ⲃⲓ	Ⲃⲓ	Ⲃⲓ	Ⲃ	Ⲃ	Ⲃ	Ⲃ
Ⲅ	Ⲅ	Ⲅ	Ⲅ	Ⲅ	Ⲅ	Ⲅ	Ⲅ
Ⲇ	Ⲇ	Ⲇ	Ⲇ	Ⲇ	Ⲇ	Ⲇ	Ⲇ
Ⲉ	Ⲉ	Ⲉ	Ⲉ	Ⲉ	Ⲉ	Ⲉ	Ⲉ
Ⲋ	Ⲋ	Ⲋ	Ⲋ	Ⲋ	Ⲋ	Ⲋ	Ⲋ
Ⲍ	Ⲍ	Ⲍ	Ⲍ	Ⲍ	Ⲍ	Ⲍ	Ⲍ
Ⲏ	Ⲏ	Ⲏ	Ⲏ	Ⲏ	Ⲏ	Ⲏ	Ⲏ
Ⲑ	Ⲑ	Ⲑ	Ⲑ	Ⲑ	Ⲑ	Ⲑ	Ⲑ
Ⲓ	Ⲓ	Ⲓ	Ⲓ	Ⲓ	Ⲓ	Ⲓ	Ⲓ
Ⲕ	Ⲕ	Ⲕ	Ⲕ	Ⲕ	Ⲕ	Ⲕ	Ⲕ
Ⲗ	Ⲗ	Ⲗ	Ⲗ	Ⲗ	Ⲗ	Ⲗ	Ⲗ
Ⲙ	Ⲙ	Ⲙ	Ⲙ	Ⲙ	Ⲙ	Ⲙ	Ⲙ
Ⲛ	Ⲛ	Ⲛ	Ⲛ	Ⲛ	Ⲛ	Ⲛ	Ⲛ
Ⲝ	Ⲝ	Ⲝ	Ⲝ	Ⲝ	Ⲝ	Ⲝ	Ⲝ
Ⲟ	Ⲟ	Ⲟ	Ⲟ	Ⲟ	Ⲟ	Ⲟ	Ⲟ
Ⲡ	Ⲡ	Ⲡ	Ⲡ	Ⲡ	Ⲡ	Ⲡ	Ⲡ
Ⲣ	Ⲣ	Ⲣ	Ⲣ	Ⲣ	Ⲣ	Ⲣ	Ⲣ
Ⲥ	Ⲥ	Ⲥ	Ⲥ	Ⲥ	Ⲥ	Ⲥ	Ⲥ
ⲧ	ⲧ	ⲧ	ⲧ	ⲧ	ⲧ	ⲧ	ⲧ
ⲩ	ⲩ	ⲩ	ⲩ	ⲩ	ⲩ	ⲩ	ⲩ
ⲫ	ⲫ	ⲫ	ⲫ	ⲫ	ⲫ	ⲫ	ⲫ
ⲭ	ⲭ	ⲭ	ⲭ	ⲭ	ⲭ	ⲭ	ⲭ
ⲯ	ⲯ	ⲯ	ⲯ	ⲯ	ⲯ	ⲯ	ⲯ
ⲱ	ⲱ	ⲱ	ⲱ	ⲱ	ⲱ	ⲱ	ⲱ
ⲳ	ⲳ	ⲳ	ⲳ	ⲳ	ⲳ	ⲳ	ⲳ
ⲵ	ⲵ	ⲵ	ⲵ	ⲵ	ⲵ	ⲵ	ⲵ
ⲷ	ⲷ	ⲷ	ⲷ	ⲷ	ⲷ	ⲷ	ⲷ
ⲹ	ⲹ	ⲹ	ⲹ	ⲹ	ⲹ	ⲹ	ⲹ
ⲻ	ⲻ	ⲻ	ⲻ	ⲻ	ⲻ	ⲻ	ⲻ
ⲽ	ⲽ	ⲽ	ⲽ	ⲽ	ⲽ	ⲽ	ⲽ
ⲿ	ⲿ	ⲿ	ⲿ	ⲿ	ⲿ	ⲿ	ⲿ
ⲱ	ⲱ	ⲱ	ⲱ	ⲱ	ⲱ	ⲱ	ⲱ
ⲳ	ⲳ	ⲳ	ⲳ	ⲳ	ⲳ	ⲳ	ⲳ
ⲵ	ⲵ	ⲵ	ⲵ	ⲵ	ⲵ	ⲵ	ⲵ
ⲷ	ⲷ	ⲷ	ⲷ	ⲷ	ⲷ	ⲷ	ⲷ
ⲹ	ⲹ	ⲹ	ⲹ	ⲹ	ⲹ	ⲹ	ⲹ
ⲻ	ⲻ	ⲻ	ⲻ	ⲻ	ⲻ	ⲻ	ⲻ
ⲽ	ⲽ	ⲽ	ⲽ	ⲽ	ⲽ	ⲽ	ⲽ
ⲿ	ⲿ	ⲿ	ⲿ	ⲿ	ⲿ	ⲿ	ⲿ
ⲱ	ⲱ	ⲱ	ⲱ	ⲱ	ⲱ	ⲱ	ⲱ
ⲳ	ⲳ	ⲳ	ⲳ	ⲳ	ⲳ	ⲳ	ⲳ
ⲵ	ⲵ	ⲵ	ⲵ	ⲵ	ⲵ	ⲵ	ⲵ
ⲷ	ⲷ	ⲷ	ⲷ	ⲷ	ⲷ	ⲷ	ⲷ
ⲹ	ⲹ	ⲹ	ⲹ	ⲹ	ⲹ	ⲹ	ⲹ
ⲻ	ⲻ	ⲻ	ⲻ	ⲻ	ⲻ	ⲻ	ⲻ
ⲽ	ⲽ	ⲽ	ⲽ	ⲽ	ⲽ	ⲽ	ⲽ
ⲿ	ⲿ	ⲿ	ⲿ	ⲿ	ⲿ	ⲿ	ⲿ

1. Usporedna tablica karakterističnih slova u Divkovićevu velikom Nauku krstjansko-me, te u tri starije otisnute dubrovačke ćiriličke knjige.

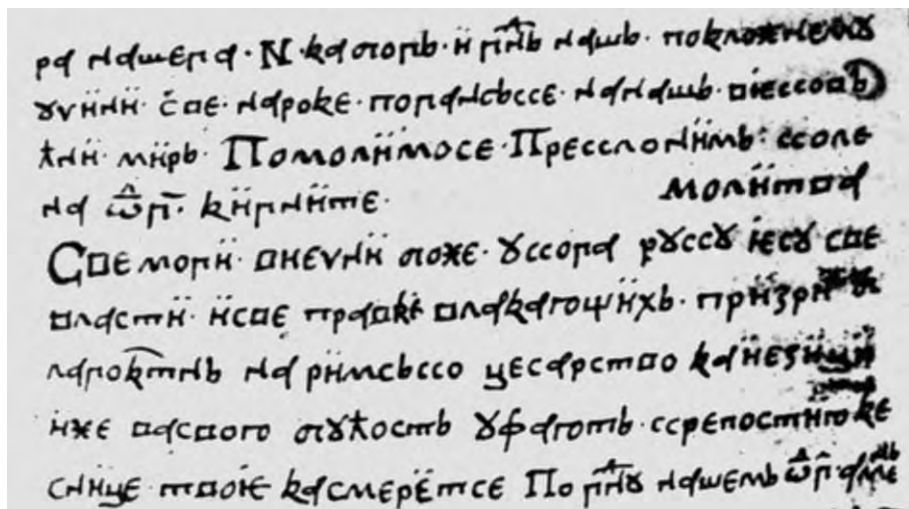

2. Ulomak iz rukopisnoga Dubrovačkoga lekcionara, napisanoga na kraju XV. st., ili na početku XVI. st.

3. Minuskulni i brzopisni dio *Libra od mnozijek razloga*, napisanoga u Dubrovniku oko 1520. g.

4. *Lajpciški lekcionar*, napisan u Dubrovniku u drugoj polovici XVI. st.